

مشکوٰۃ المسافرین

(مغزنامہ تبریز - عتبات)

علی اکبر مشکوٰۃ السلطان

(۱۳۱۷ھ ق)

بہ کوشش

میر ہاشم محدث

(اساتذہ دارو انشا و تہران)

کتابخانه و اسناد ملی ایران

سرشناسه	مشکوٰۃ السلطان، علی اکبر، ۱۲۵۰ - ۱۳۱۱
عنوان و نام پدیدآور	مشکوٰۃ السلطان، سفرنامه تبریز... عتبات / علی اکبر مشکوٰۃ السلطان؛ به کوشش میرهاشم محدث.
مشخصات نشر	تهران: سفیر اردهال، ۱۳۹۲
مشخصات ظاهری	۱۶۳ ص
فروست	مجموعه احیای متون؛ ۶
شابک	۶ - ۰۹۰ - ۳۱۳ - ۶۰۰ - ۹۷۸
وضعیت فهرست نویسی	فیا
یادداشت	کتاب حاضر در سال ۱۳۸۴ توسط انتشارات پانیزد و گوهر منظوم منتشر شده است.
موضوع	مشکوٰۃ السلطان، علی اکبر، ۱۲۵۰ - ۱۳۱۱ - سفرها - - عراق
موضوع	مشکوٰۃ السلطان، علی اکبر، ۱۲۵۰ - ۱۳۱۱ - - خاطرات
موضوع	زیارتگاه های اسلامی - - عراق
موضوع	نثر فارسی - - قرن ۱۳ق
موضوع	سفرنامه های ایرانی
موضوع	عراق - - سیر و سیاحت
شناسه افزوده	محدث، میرهاشم، ۱۳۳۱، گردآورنده
رده بندی کنگره	DS۷۰/۶۵/م۵ ۱۳۹۲
رده بندی دیویی	۹۱۵/۶۷۰۳
شماره کتابشناسی ملی	۳۳۳۹۳۵۶

شابک: ۶ - ۰۹۰ - ۳۱۳ - ۶۰۰ - ۹۷۸

تهران: خیابان مفتح، خیابان سمیه، روبه روی بانک ملی ایران، ساختمان ۱۱۸، واحد ۴

مشکوٰۃ المسافرین

© حق چاپ: ۱۳۹۲، انتشارات سفیر اردهال www.safirardehal.ir

مؤلف: علی اکبر مشکوٰۃ السلطان

به کوشش: میرهاشم محدث (استادیار دانشگاه تهران)

دبیر مجموعه: دکتر یوسف بیگ بابایور

صفحه آراء: منیژه فاتحی

نوبت چاپ: اول

چاپ، صحافی و لیتوگرافی: تندیس

شمارگان: ۵۵۰ نسخه

شماره نشر: ۲۵۲-۱

قیمت: ۸۰۰۰۰ ریال

همه حقوق محفوظ است. هرگونه نسخه برداری، اعم از زیراکس و بازنویسی، ذخیره کامپیوتری، اقتباس کلی و جزئی (به جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی و اقتباس در گیومه در مستند نویسی، و مانند آنها) بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری است.

به نام آفریننده قلم

مجموعه احیای متون، در راستای چند مجموعه دیگر حرکتی است در زمینه اشعار میراث مکتوب دوره اسلامی. در موضوعات مختلف که هم اکنون شمار: ششم آن نیز با احیای مشکوة المصابرین، (سفرنامه تبریز - عتبات) از مشکوة السلطان به سال ۱۳۱۷ ق منتشر می‌شود و به یاری خداوند منان در نظر داریم سالانه چندین متن مصحح در زمینه‌های گوناگون را در این مجموعه منتشر نماییم. پیش از این مجموعه، چندین مجموعه دیگر به یاری خداوند و با همدلی یار دانت دوست، سیدحسین عابدینی (مدیر محترم انتشارات سفر اردهال) آغاز گردید و چند دفتر آن تا کنون به چاپ رسیده؛ از آن جمله است:

- ۱- جستارهایی در میراث اسلامی: مجموعه مقالات، اسناد و متون که تا کنون شش دفتر آن منتشر شده است.
 - ۲- مجموعه تاریخ علم، فرهنگ و تمدن دوره اسلامی: چاپ عکسی (فاکسمیله) نفایس متون از کتابخانه‌های مختلف دنیا که هم اکنون مجلدات آن در مرحله آماده‌سازی و چاپ است.
 - ۳- مجموعه تذکرة‌های فارسی: تصحیح و انتشار تذکرة‌های مهم زبان و ادب فارسی که تا به حال چند شماره آن منتشر شده است.
 - ۴- مجموعه دوا و درمان در روزگاران کهن: مختص احیای متون پزشکی دوره اسلامی که هم اکنون سی شماره از آن منتشر شده است.
 - ۵- مجموعه فهارس: مشتمل بر فهرست نسخ خطی در کتابخانه‌های مختلف دنیا، که دو دفتر آن تا به حال منتشر شده است.
 - ۶- مجموعه حاضر (احیای متون) که آغاز آن با احیای شکوفه زار علیخان آرزو بوده و هم اکنون چندین دفتر دیگر آن در مرحله آماده‌سازی و انتشار است.
- این‌ها فعالیت‌هایی است که در کمتر از یکسال با همفکری و همکاری دوستان دانشمند و اهل قلم، آغاز گردیده و اگر خداوند متعال یاری فرماید، این پروژه‌ها را به چندین مجلد خواهیم رساند تا به نوبه خود خدمتی هر چند ناچیز به فرهنگ عزیز ایرانی - اسلامی کرده باشیم.
- در آخر از استاد عزیزم جناب آقای میرهاشم محدث نهایت تشکر و قدردانی را به جای می‌آورم که این مجموعه را قابل دانسته و کتاب حاضر را در اختیار ما قرار دادند.

دبیر مجموعه احیای متون

دکتر یوسف بیگ باباپور

فهرست مطالب

۱۱	پیش گفتار
۱۵	مشکوة المسافرين
۱۶	منزل اول: سردرود
۱۷	منزل دوم: گاوگان
۱۸	منزل سیم: عجب شیر
۱۹	تفصیل مسجد عجب شیر
۲۱	منزل چهارم: بناب
۲۲	منزل پنجم: لیلان
۲۳	منزل ششم:
۲۵	منزل هفتم: صاین قلعه
۲۸	منزل هشتم: سانجود
۲۹	منزل نهم: کوک آقاج
۳۱	منزل دهم: تیکان تپه
۳۲	منزل یازدهم: جعفر آباد
۳۳	منزل دوازدهم: قرابلاغ
۳۵	منزل سیزدهم: بیجار
۳۷	منزل چهاردهم: خسرو آباد
۳۹	منزل پانزدهم: سراب قحط
۴۱	منزل شانزدهم: سنقور
۴۲	منزل هفدهم: میان ریخان (تپه گلچه)
۴۴	منزل هجدهم: بیستون
۴۸	منزل نوزدهم: کرمانشاه
۵۴	منزل بیستم: مائین دشت
۵۵	منزل بیست و یکم: هارون آباد
۵۶	منزل بیست و دویم: کرند روز سه شنبه چهارم

۵۸	منزل بیست و سیم: میان طاق
۵۸	منزل بیست و چهارم: سر پل [ذهاب]
۶۰	منزل بیست و پنجم: قصر شیرین
۶۱	منزل بیست و ششم: خاتقین
۶۳	منزل بیست و هفتم: قزل رباط
۶۳	منزل بیست و هشتم: شہروان
۶۴	منزل بیست و نهم: یعقوبیہ
۶۵	منزل سی ام: اورتہ خان
۶۷	منزل سی و یکم: بلدۃ طیبۃ کاظمین - علیہما السلام
۷۰	منزل سی و دوم: محمودیہ
۷۱	منزل سی و سوم: صیب
۷۲	منزل سی و چہارم: کربلائی معلی
۷۴	سفرنامۃ نجف اشرف
۷۴	خان شور
۷۵	نجف اشرف
۷۷	اما صحن مبارک
۷۷	اما دروب صحن مبارک
۷۷	باب القبلہ
۷۸	باب الطوسی
۷۹	باب قیصریہ
۷۹	باب کبیر
۷۹	باب الفرج
۸۰	کشوان مبارک
۸۱	اما رواق مبارک
۸۲	اما حرم مبارک
۸۳	ضریح مبارک
۸۶	تفصیل رفتن بہ کوفہ و بعضی مساجد و اماکن کہ دیدہ شدہ
۸۶	کوفہ
۸۶	روز یکشنبہ ۲۸ رجب الخیر

۸۷	کیفیت مسجد سهله و مختصری از اعمال آن
۸۹	کیفیت مسجد کوفه و بعضی امکنه شریفه در آن
۸۹	مزار حضرت مسلم بن عقیل و هانی بن عروه علیهما السلام
۹۱	کیفیت وادی السلام
۹۱	شرح روزنامه مراجعت از نجف به کربلا
۹۱	خان شور
۹۲	کربلای معلی
۹۲	ابواب صحن مبارک و نامهای آنها
۹۲	اول: درب قبله
۹۳	دویم: درب زینیه
۹۳	سیم: درب سلطانیه
۹۳	چهارم: درب سدر
۹۴	پنجم: درب قاضی الحاجات
۹۴	ششم و هفتم:
۹۴	و اما صحن کوچک
۹۵	کفشداریهای مبارکه
۹۵	ایوان مبارک
۹۵	درهای رواق مبارک
۹۵	رواق مبارک
۹۵	قتلگاه
۹۶	درهای حرم مبارک
۹۷	حرم مطهر
۹۷	ضریح مبارک
۹۸	حائر مقدس
۱۰۰	درهای صحن مبارک
۱۰۰	کفشداری
۱۰۰	ایوان مبارک
۱۰۱	درهای رواق مبارک
۱۰۱	رواق مبارک

۱۰۱	کیفیت خیمه گاه
۱۰۲	در کیفیت مزار حبرن یزید ریاحی علیه الرحمة
۱۰۴	سفرنامه مراجعت از زیارت ائمه عراق سلام الله عليهم اجمعین
۱۰۵	منزل اول: مسیب
۱۰۶	منزل دوم: محمودیه
۱۰۷	بلده طیه کاظمین علیهما السلام
۱۰۸	درهای صحن مبارک
۱۰۸	درب قله
۱۰۸	درب قریش
۱۰۸	درب مراد
۱۰۹	درب صاحب الزمان
۱۰۹	درب حسینی
۱۰۹	درب صافی
۱۰۹	درب فرهادی
۱۱۰	کنشدارای
۱۱۰	ایوانهای مبارک
۱۱۰	رواق مبارک
۱۱۰	حرم مطهر
۱۱۱	ضریح مبارک
۱۱۱	گنبدها و منارهای مبارک
۱۱۱	کاظمین - علیهما السلام -
۱۱۲	بغداد
۱۱۲	کاظمین
۱۱۳	سفرنامه سرمن رای
۱۱۳	رباط موسوم به خان مشاهده
۱۱۴	بلد
۱۱۴	سامره
۱۱۵	کنشداریهای مبارک
۱۱۶	ایوان مبارک

۱۱۶	رواق مبارک
۱۱۶	حرم مطهر
۱۱۶	ضریح مبارک
۱۱۷	گنبد مبارک
۱۱۸	در تفصیل سامره و برج و قلعه متوکل عباسی
۱۲۰	ایضاً سامره
۱۲۱	شرح ایام مراجعت از سامره به کاظمین
۱۲۱	بلد
۱۲۲	خان مشاهده
۱۲۲	کاظمین
۱۲۳	اورته خان
۱۲۴	یعقوبیه
۱۲۴	خان خورشید
۱۲۵	شهروان
۱۲۶	قرل رباط
۱۲۶	خانقین
۱۲۶	قصر شیرین
۱۲۷	قصر شیرین
۱۲۷	ذهاب
۱۲۸	میان طاق
۱۲۸	میان طاق
۱۲۹	کرنده
۱۲۹	هارون آباد
۱۳۰	[مانین دشت]
۱۳۰	کرمانشاه
۱۳۳	بیستون
۱۳۴	کلچه تپه
۱۳۴	سنقرور [= سنقر]
۱۳۵	کرد کانلو

۱۳۵	سراب قحط
۱۳۶	خسرو آباد
۱۳۶	بیجار
۱۳۷	قرا بلاغ
۱۳۷	جعفر آباد
۱۳۸	تیکان تپه
۱۳۹	کوک آقاج
۱۳۹	سانجود
۱۴۰	صاین قلعه
۱۴۰	کشاور
۱۴۱	لیلان
۱۴۲	بناب
۱۴۳	خانیان
۱۴۳	گاوگان
۱۴۴	دارالسلطنه تبریز
۱۴۶	در تعیین فراسخ منازل عرض راه کربلای معلی از دارالسلطنه تبریز به ترتیب منازل و قری
۱۴۹	نمایه
۱۵۸	فهرست اشعار

پیش‌گفتار

قل ان صلاتی و نسکی و مماتی لله رب العالمین

سفرنامه‌ها از جمله کتابهائی هستند که برای شناخت تاریخ ایران بایستی مورد توجه قرار گیرند. این گونه کتابها، تاریخ زنده و بی‌پرده مردم و بازگوکننده خصوصیات، سنتها و عادات جوامع گوناگون است. اگر تاریخ محلی یا عمومی، فقط برای بازگو کردن اعمال حکام نوشته می‌شود و با نگارش آنها قصد قرب به دستگاه هیأت حاکمه یا پرده‌پوشی بر روی جنایات و فجایع مستبدین موردنظر است، در عوض سفرنامه‌ها اکثراً خالی از این خصوصیت هستند. یک سیاح بیشتر مباحثات و پندارهای مردم روبرو است تا میدانهای جنگ یا دربارهای حکام. از این رو برای تحقیق درباره تاریخ اجتماعی یک کشور چاپ این گونه کتب لازم و واجب است.

مشکوٰۃ المسافرین سفرنامه تبریز - عبات علی اکبر مشکوٰۃ السلطان است که حاوی اطلاعات باارزش و مفیدی است. چه مؤلف، اغلب مشهودات خود را از بعضی ابنیه تاریخی و مستحدثه و کتیبه‌ها و اوقاف مسیر نقل نموده، همچنین وضعیت آن روزه شهرها و دهات و احوال سکنه و مردم را حکایت می‌کند. یکی از فواید این سفرنامه

شرحی است که از وضعیت ساختمان و خصوصیات بنا و سایر کیفیات اعتبار مقدسه و مشاهد مشرفه و مقابر بزرگان دین داده، مخصوصاً حاوی معلومات مفید و سودمندی است درباره کارهایی که به وسیله سلاطین و دیگر بزرگان ایرانی انجام شده. همچنین فواصل شهرها و منازل را به دقت تعیین و بیان کرده. در حقیقت این کتابچه یک جغرافیای تاریخی به حساب می آید.

عتبات علاوه بر این که در همسایگی ایران واقع شده همیشه با تاریخ این کشور نیز نوعی پیوند دائمی داشته است، چرا که مردم ایران پیوسته برای توسل به مشاهد مشرفه، آرزوی زیارت آن اماکن را داشته اند. از طرف دیگر این سرزمین همیشه برای مقصرین سیاسی و درباریان مغضوب شده که از ترس جان مجبور به فرار از ایران می شدند، پناهگاه و مأمنی بوده که در آنجا آرام می گرفته اند. تاریخ گواه صادقی بر این مطلب است.

علی اکبر مشکوة السلطان - نویسنده این سفرنامه - شاعر نیز بوده و تخلص «هما» داشته ولی در هیچکدام از تذکرها نامی از وی دیده نشده است. در لابلای صفحات این سفرنامه اشعار او را می خوانیم.

علامه فقیه شیخ آقا بزرگ تهرانی - که خداوند او را در بخشایش و خشنودی خویش بیوشاند - در شاهکار عظیم خود «الذریعة» مشکوة المسافرین را چنین معرفی نموده اند: «مشکوة المسافرین لمشكاة سلطان المتخلص به «هما» علی اکبرین داود وقایع نگار. و هو فی سوانح رحلته الی العتبات فی ۱۳۱۷. یذكر فيه مشاهداته و حاوی المطالب الجغرافية والتاريخية. اوله:

[به نام خداوند جان و خرد که بی نام او خامه برنگذرد

چنین گوید ذره خاکسار علی اکبر مشکوة...] یوجد فی (دانشگاه: ۳۰۷۳) به خط علی اصغر الشریف بنان دفترین داود. کتابته ۱۳۱۸ کما فی فهرسها.^۱

آقایان احمد منزوی در فهرست نسخه‌های خطی فارسی (ج ۶، ص ۴۰۵۲) و محمد تقی دانش‌پژوه در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (ج ۱۱، ص ۲۰۱۷) و دکتر محمود مدبری در فرهنگ کتابهای فارسی (ج ۱، بخش ۲، ص ۶۱۱) نیز این کتاب را معرفی نموده‌اند.

میرزا علی‌اکبر وقایعی متخلص به «مشکوٰۃ» فرزند میرزادادود وقایع‌نگار است که در سال ۱۲۸۹ هجری قمری زاده شد. بنابراین در هنگام نگارش این سفرنامه حدود ۳۰ سال داشته است. نامورده از ادبا، شعرا و خوشنویسان آذربایجان بوده و دارای دیوان اشعاری است که در حدود ده هزار بیت می‌باشد و نه تنها چاپ نشده بلکه در کمتر تذکره‌ای به او اشاره شده است. در اوایل عمر «هما» تخلص می‌کرد سپس تخلص «مشکوٰۃ» را برای خویشتن اختیار نمود علی‌اکبر مشکوٰۃ‌السلطان در سال ۱۳۱۱ خورشیدی (۱۳۵۰ هجری قمری) در سن شصت و یک سالگی در تبریز درگذشت.^۱ این سفر در تاریخ دهم جمادی‌الاول سال ۱۳۱۷ قمری از تبریز شروع و در تاریخ شنبه ۲۹ ذی‌قعدة‌الحرام همان سال به همان شهر ختم گشته است. اشاراتی که مؤلف به زمان مسافرت خود می‌کند چنین است: «مدت مسافرت ما از تبریز تا این خاک پاک [کربلا] سی و هفت روز شد».^۲ پس از سه ماه و بیست و دو روز توقف^۳ و زیارت در آنجا وی به راه خود ادامه داده و «مدت مسافرت هفت ماه الاده روز»^۴ می‌شود. نویسنده چندین بار به تاریخ تألیف مشکوٰۃ‌السافرین که ۱۳۱۷ باشد اشاره کرده از جمله می‌نویسد: «وفات آن جناب [آقا محمدعلی بهبهانی] چنان که در آن سنگ منقور است در سنه یک هزار و دویست و شانزده اتفاق افتاده و اکنون یکصد و یک سال از آن تاریخ می‌گذرد».^۵

۱. شرح حال رجال ایران، ج ۶، ص ۱۶۶.

۲. ص ۷۲.

۳. ص ۱۲۳.

۴. ص ۱۴۵.

۵. رساله حاضر، ص ۴۹.

از جمله مزایای کتاب حاضر اشاراتی - هرچند نادر- به وضع ارزاق عمومی در آن روزگار است. در صفحه ۱۷ این سفرنامه می‌خوانیم: «عجب است که با وجود این همه گندم که همه روزه وارد تبریز می‌شود باز عمل نان مغشوش است. حضرت واهب‌العطایا خود به حال ضعفا و فقرا ترحم فرماید».

نسخه مختصری که تاکنون از این دفترچه دیده شده متعلق است به کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران به شماره ۰۳۰۷۳ این نسخه شامل ۸۶ برگ ۱۹ سطری بوده و خط نسخه نستعلیق می‌باشد. کتابت نسخه به دست علی‌اصغر بنان دفتر - برادر مؤلف - انجام گرفته و در حاشیه صفحات توضیحاتی بدون قید به مأخذ به امضای کاتب نوشته شده که چون مربوط به اصل سفرنامه نیست آنها را در پاورقی آوردیم و مأخذشان را نشان دادم. بیشتر این حواشی از مرآة‌البدان است که برای ارجاع خوانندگان محترم، اسناد به چاپ دانشگاه نمودم. تاریخ کتابت نسخه یکشنبه ۱۱ رجب ۱۳۱۸ است.

در پایان تشکرات صمیمانه‌ام را به آقای رمضان رفیعی‌پور کارشناس بخش خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران تقدیم می‌دارم که هر بار مزاحمت بنده را با خوشرویی و لبی خندان جواب می‌دادند. اکنون که دوران بازنشستگی را می‌گذرانند در هر کجا که هستند سلامت باشند.

از دانشمند بزرگوار حضرت آقای رسول جعفریان هم ممنونم که در این دوران قحط‌التحقیق که همه چیز فقط با مادیات سنجیده می‌شود تمام وقت و زندگی خود را وقف تحقیق کرده‌اند. خداوند سلامتشان بدارد.

این رساله اولین بار در دفتر پنجم میراث اسلامی ایران (ص ۱۳ تا ۱۱۸) که توسط استاد رسول جعفریان منتشر می‌شد چاپ شده و اینک در هیأت کتابی مستقل در اختیار علاقمندان قرار می‌گیرد.

میرهاشم محدث

پنجم شهریورماه ۱۳۹۳